

DOI: 10.4467/29567610PIB.25.025.22332

dr Irena Malinowska, prof. WSKZ

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego

ORCID: 0000-0002-9194-3121

irena.malinowska@wskz.pl

dr Bartosz Błaszczak

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego

ORCID: 0009-0002-0457-4434

bartosz.blaszczak@wskz.pl

dr Janusz Bryk

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego

ORCID: 0000-0002-3666-8037

janusz.bryk@wskz.pl

STRATEGIA ZAPOBIEGANIA HANDLOWI LUDŹMI

STRATEGY FOR PREVENTING HUMAN TRAFFICKING

Streszczenie:

Handel ludźmi jest jednym z najbardziej drastycznych przejawów łamania praw człowieka we współczesnym świecie. Zjawisko to ma charakter transnarodowy i wielowymiarowy, a jego istotą jest traktowanie człowieka jako towaru. W artykule przedstawiono definicje handlu ludźmi, analizę czynników sprzyjających jego rozwojowi oraz najczęstsze formy eksploatacji ofiar. Zwrócono uwagę na rozwiązania prawne obowiązujące w prawie międzynarodowym i krajowym oraz na praktyki prewencyjne i pomocowe.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie głównych mechanizmów i strategii zapobiegania handlowi ludźmi, ze szczególnym uwzględnieniem instrumentów prawnych, działań profilaktycznych oraz roli współpracy międzynarodowej.

Słowa kluczowe: handel ludźmi, zapobieganie, strategia, współpraca międzynarodowa

Abstract

Human trafficking is one of the most drastic manifestations of human rights violations in the contemporary world. This phenomenon is transnational and multidimensional, and its essence lies in treating humans as commodities. The article presents definitions of human trafficking, analyzes factors conducive to its development, and discusses the most common forms of exploitation of victims. Attention is drawn to legal solutions in international and national law, as well as preventive practices and support measures. The aim of this article is to present the main mechanisms and strategies for preventing human trafficking, with a particular focus on legal instruments, preventive actions, and the role of international cooperation.

Key words: human trafficking, prevention, strategy, international cooperation

Wstęp

Nasza cywilizacja od zarania dziejów spotyka się ze zjawiskiem, jakim jest niewolnictwo. Istotą tej pierwszej w historii formy wyzysku jest stosunek zależności polegający na tym, że pewna grupa ludzi stanowi własność innych ludzi (lub instytucji), którzy mogą nimi swobodnie rozporządzać. Zniewolenie może oznaczać sytuację prawną lub faktyczną. W sytuacji prawnej znajduje się osoba, która w świetle prawa jest czyjąś własnością, natomiast sytuacja faktyczna oznacza, że osoba znajduje się w faktycznym posiadaniu drugiego człowieka i ten stan rzeczy nie jest uregulowany prawnie¹.

W starożytności niewolnictwo odgrywało zasadniczą rolę produkcyjną oraz przyczyniło się do rozwoju kultury w Imperium Rzymskim. Głównym źródłem dopływu niewolników były wyprawy wojenne i nabywanie ich od okolicznych ludów. Rzadziej niewola za długi, samosprzedaż, czy też porywanie ludzi. Człowiekiem zniewolonym stawał się również potomek niewolnika oraz dziecko sprzedane lub porzucone przez swoich rodziców. Rozpowszechniony obyczaj porzucania dzieci i podejmowania ich w celu obrócenia w niewolę był spowodowany z jednej strony tym, że rodziców nie stać było na utrzymanie kolejnego dziecka lub też nie było im do niczego potrzebne, z drugiej zaś, jak już wspominałem dzieci były bardzo cenionym towarem. „Małe dzieci 8, 9-letnie mogły pomagać przy różnych pracach, od 12 lat wykonywały już wiele czynności. Zniewolone dzieci najczęściej były przeznaczone do pracy w domu oraz w warsztatach rzemieślniczych (po wcześniejszym oddaniu dziecka na naukę rzemiosła do wykwalifikowanego rzemieślnika). Najciężej miały pracujące w kopalni (gdzie wynosiły urobek) oraz na polach. Niewolnicy wobec prawa byli traktowani jako przedmiot własności swego pana, który mógł nimi swobodnie rozporządzać. Z reguły też nie posiadali żadnych praw. Rzymianie

1 J. Bryk, *Potencjalne ofiary handlu ludźmi w ujęciu kryminologicznym*, „Prawo i Bezpieczeństwo” 2023, nr 1, s. 7.

określali ich jako „narzędzia obdarzone mową”, a słynne zdanie Arystotelesa, że „niewolnik jest ożywionym narzędziem, a narzędzie martwym niewolnikiem” doskonale odzwierciedla stosunek ludzi wolnych do niewolników².

Nowożytność przyniosła wiele zmian, szczególnie w gospodarce dzięki pracy niewolników. Wraz z ekspansją terytorialną państw europejskich, poczynając od 1492 r. i odkryciem Ameryki Północnej przez Krzysztofa Kolumba rozpoczęły się próby przymuszenia ludności tubylczej do niewolniczej pracy. Z czasem zaczęto uzupełniać niedobory niewolników rdzennego pochodzenia przesiedlaniem z Afryki. Od XV do XIX wieku z Czarnego Łądu do obu Ameryk wywiezionych zostało ok. 13 mln. zniewolonych Afrykańczyków. Po dotarciu na miejsce wykorzystywano ich przede wszystkim na wielkich plantacjach oraz jako służba domowa. Mimo że bardzo ciężko pracowali przeważnie byli źle traktowani i poniżani. Obchodzono się z nimi jak z towarem, przedmiotem transakcji, który można było kupić na specjalnie organizowanych targach niewolników. Często się zdarzało, że rozdzielano całe rodziny, nawet dzieci od swoich rodziców. Choć w teorii dzieci do lat 10 nie wolno było oddzielać od matek³, zdarzało się, że i tak spotykał je ten smutny los. Niewolnikom nie wolno było opuszczać plantacji, czy domu pana bez jego zgody, ich świadectwo w sądzie nie miało mocy prawnej, a w razie popełnienia jakiegokolwiek przestępstwa wymierzano im kary znacznie surowsze niż ludziom wolnym⁴. Niewolnictwo szeroko rozpowszechnione było również w krajach muzułmańskich, gdzie jedną z form zniewolenia było świadczenie usług seksualnych przez niewolnice będące własnością bogatych muzułmanów, w specjalnie utrzymywanych haremach.

Z czasem zaczęto dostrzegać, że niewolnictwo jest czymś niemoralnym i złym. W XVIII wieku powstaje pierwszy ruch abolicjonistyczny, którego głównym celem jest zniesienie niewolnictwa. W wielu krajach, poczynając od Francji w 1794 r. zniesiono zależność od „panów”. W USA wyzwolenie przyniosła wojna secesyjna i rok 1865, kiedy to zniesiono niewolnictwo na terenie całego kraju. W 1926 roku Liga Narodów uchwaliła konwencję w sprawie niewolnictwa, zakazującą handlu niewolnikami. Kolejnymi istotnymi dokumentami były Powszechna Deklaracja Praw Człowieka ONZ z 1948 roku oraz Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 roku (uznająca niewolnictwo za sprzeczne z prawami człowieka). Ostatnim państwem świata, które zniosło formalnie niewolnictwo była Arabia Saudyjska (1962 rok). W sumie, biorąc pod uwagę eksport do Egiptu, na Bliski Wschód, do muzułmańskich regionów Azji, a także handel wewnątrz Afryki, wywóz niewolników można

2 Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 2011, s. 4-5, 7.

3 I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987, s. 397.

4 Ibidem, s. 397.

szacować nawet na 50 mln⁵. Dzięki niewolnikom z Czarnego Łądu możliwe było zagospodarowanie Ameryki Łacińskiej przez Europejczyków.

Handel ludźmi jest tylko etapem pośrednim prowadzącym w końcowym etapie do faktycznego zniewolenia i nazwa ta nie oddaje całej istoty tego zjawiska. W XXI wieku mamy do czynienia niemal z wszystkimi formami wyzysku, jakie występowały w historii świata oraz nowymi, bardziej podstępными, jak np. handel organami ludzkimi, czy wykorzystywanie dziecka do produkcji materiałów o charakterze pornograficznym.

Problemy badawcze podjęte w niniejszym materiale dotyczą wskazania głównych elementów strategii zapobiegania handlowi ludźmi. Przyjętą metodą badawczą jest analiza literatury przedmiotu, a techniką badawczą – przegląd dokumentów.

Przeciwdziałanie handlowi ludźmi

Handel ludźmi stanowi jedno z najpoważniejszych naruszeń praw człowieka we współczesnym świecie. Przeciwdziałanie handlowi ludźmi jest jednym z priorytetów wskazywanym w inicjatywach podejmowanych na rzecz rozwoju przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości. W tym zakresie wymienia się 5 priorytetów:

1. identyfikacja ofiar handlu ludźmi, ochrona pokrzywdzonych i udzielanie im pomocy;
2. lepsza prewencja w zakresie handlu ludźmi;
3. intensywniejsze ściganie sprawców przestępstw handlu ludźmi;
4. ściślejsza koordynacja i współpraca z najważniejszymi podmiotami oraz spójność podejmowanych działań;
5. zwiększenie wiedzy o pojawiających się nowych problemach, związanych ze wszystkimi formami handlu ludźmi oraz skuteczniejsze reagowanie na te problemy.

W polskim ustawodawstwie karnym, od 2010 roku zaszły istotne zmiany dotyczące handlu ludźmi. W ustawie z dnia 20 maja 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy o Policji, ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. nr 98, poz. 626) zostało wprowadzone pojęcie handlu ludźmi i pojęcie niewolnictwa. Znajdują się one w art. 115 § 22 i § 23 k.k.

Przestępstwo dopuszczenia się handlu ludźmi, art. 189a k.k., brzmi:

- „§ 1. Kto dopuszcza się handlu ludźmi, podlega karze pozbawienia wolności od lat 3 do 20.

5 B. Nowak, *Współczesny handel ludźmi a nowożytny handel niewolnikami* [w:] *Handel ludźmi. Zapobieganie i ściganie*, (red.) Z. Lasocik, Warszawa 2006, s. 46.

- § 2. Kto czyni przygotowania do popełnienia przestępstwa określonego w § 1, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5⁶.

Z uwagi, że niniejsze opracowanie dotyczy strategii zapobiegania, autorzy nie dokonują analizy cytowanych powyżej przepisów.

Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi (dalej: KPD) jest podstawowym dokumentem dotyczącym funkcjonowania systemu zwalczania i zapobiegania handlowi ludźmi w Polsce. Jest to rządowy dokument, przyjmowany przez Radę Ministrów, zobowiązujący jego adresatów do wykonania określonych zadań w zakresie zwalczania handlu ludźmi. Adresatami KPD są poszczególne jednostki administracji centralnej oraz inne instytucje i organizacje pozarządowe dobrowolnie zaangażowane w działania przeciwko handlowi ludźmi w Polsce.

Głównym celem KPD jest zapewnienie warunków koniecznych dla skutecznego przeciwdziałania handlowi ludźmi w Polsce i wspierania ofiar tego przestępstwa. W tym kontekście celami szczegółowymi są:

- podnoszenie świadomości na temat zjawiska handlu ludźmi;
- podniesienie standardu wsparcia udzielanego ofiarom handlu ludźmi (w tym małoletnim ofiarom handlu ludźmi);
- poprawa skuteczności działań instytucji odpowiedzialnych za ściganie przestępstwa handlu ludźmi poprzez doskonalenie narzędzi prawnych, struktur oraz wdrażanie najlepszych praktyk;
- podniesienie kwalifikacji przedstawicieli instytucji i organizacji zaangażowanych w przeciwdziałanie handlowi ludźmi i wsparcie ofiar tego przestępstwa;
- pogłębienie wiedzy na temat zjawiska handlu ludźmi i efektywności podejmowanych działań;
- wzmocnienie współpracy międzynarodowej.

Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027

Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 to najistotniejszy dokument regulujący zadania w zakresie przeciwdziałania handlowi ludźmi. Pierwszy dokument tego typu został wprowadzony przez Radę Ministrów we wrześniu 2003 roku i nosił nazwę Krajowy Program Zwalczania i Zapobiegania Handlowi Ludźmi. Był on rezultatem przyjęcia programu poprawy bezpieczeństwa obywateli „Bezpieczna Polska” przyjętym przez Radę Ministrów 28 sierpnia 2002 roku. Konieczność wprowadzenia wspomnianego programu wynikała z zobowiązań międzynarodowych

6 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2025 r., poz. 383. Tekst jednolity).

Polski, m.in. z faktu podpisania i ratyfikowania Protokołu dodatkowego do Konwencji Narodów Zjednoczonych o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi. Pracę na powstanie Krajowego Planu Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 prowadziła powołana grupa robocza ds. przygotowania Krajowego Planu Działań i monitorowania jego realizacji. Dokument ten nakładana na adresatów określone działania o charakterze ogólnokrajowym, obejmując władze centralne i regionalne.

Głównym zamierzeniem Krajowego Planu Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi jest stworzenie jak najlepszych warunków umożliwiających skuteczne przeciwdziałanie handlowi ludźmi, a także zapewnienie odpowiedniego wsparcia i ochrony dla jego ofiar.

Cele szczegółowe obejmują:

- zwiększenie świadomości społeczeństwa na temat procederu handlu ludźmi;
- rozwijanie systemu pomocy dla osób poszkodowanych handlem ludźmi, w tym małoletnim;
- poprawę efektywności działań instytucji odpowiedzialnych za ściganie tego rodzaju przestępczości poprzez ulepszanie przepisów, struktur organizacyjnych i wdrażanie najlepszych praktyk;
- podnoszenie kompetencji osób i organizacji zajmujących się walką z handlem ludźmi oraz pomocą jego ofiarom;
- poszerzanie wiedzy na temat handlu ludźmi i skuteczności podejmowanych działań, ze szczególnym uwzględnieniem pracy przymusowej;
- pogłębianie współpracy międzynarodowej.

Głównym realizatorem działań Krajowego Planu Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi jest Międzyresortowy Zespół do spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi, w którego skład wchodzi Przewodniczący Zespołu – Sekretarz lub Podsekretarz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Zastępca Przewodniczącego Zespołu – Zastępca Komendanta Głównego Policji, Sekretarz Zespołu – wyznaczony przez Przewodniczącego Zespołu dyrektor lub zastępca dyrektora komórki organizacyjnej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji właściwej w sprawach przeciwdziałania handlowi ludźmi, Członkowie Zespołu – przedstawiciele Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Komendy Głównej Policji i Straży Granicznej, Urzędu do spraw Cudzoziemców oraz innych podmiotów, których wiedza i doświadczenie jest niezbędne do realizacji określonych zadań Zespołu. W skład Zespołu wchodzi dwie stałe grupy robocze:

- grupa robocza ds. przygotowywania Krajowego Planu Działań i monitorowania jego realizacji;
- grupa robocza ds. wsparcia ofiar handlu ludźmi.

Realizatorem działań jest również Wojewódzki Zespół do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi, w skład którego wchodzi przedstawiciele instytucji publicznych, organów ścigania i organizacji pozarządowych na szczeblu regionalnym. Ich udział jest zależny od decyzji wojewody⁷.

Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 przewiduje szereg działań, które można podzielić na odrębne części.

Część I obejmuje koordynację działań, która zapowiada organizowanie spotkań członków Międzyresortowego Zespołu do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi oraz grup roboczych powoływanych w ramach Zespołu, jak i członków Wojewódzkich Zespołów do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi.

Część II dotyczy działań prewencyjnych polegających na działaniach edukacyjno-informacyjnych z zakresu problematyki handlu ludźmi adresowanych do społeczeństwa, opracowywaniu i ekspediowaniu materiałów informacyjnych na temat przestępstwa handlu ludźmi, poszerzaniu wiedzy wśród młodzieży szkolnej, studentów oraz osób poszukujących pracy poprzez organizowanie spotkań informacyjnych, organizacji obchodów Europejskiego Dnia przeciwko Handlowi Ludźmi m.in. w szkołach policyjnych, ośrodkach Straży Granicznej. Działania prewencyjne obejmują również organizowanie konferencji, poszerzanie wiedzy i narzędzi potrzebnych do identyfikacji i ochrony dzieci przed wykorzystywaniem i wyzyskiwaniem seksualnym w turystyce w ramach standardów ochrony małoletnich, pogłębianie współpracy z instytucjami organizującymi targi pracy, tworzenie materiałów informacyjnych oraz realizacja spotkań informacyjnych i warsztatów dla przedsiębiorców z zakresu procedur należytej staranności w obszarze praw człowieka w biznesie, opracowywanie treści informujących o zjawisku handlu ludźmi, które następnie będą wyświetlane na przejściach granicznych w formie tablic LED, przeprowadzanie szkoleń dla podmiotów prowadzących działalność agencji pośrednictwa pracy i pracy tymczasowej o tematyce zgodnego z przepisami prowadzenia agencji zatrudnienia i zatrudniania cudzoziemców, powstawanie systemów informacyjnych dla cudzoziemców i pracodawców w celu wyeliminowania nieprawidłowości na rynku pracy oraz budowanie zdolności państw partnerskich do zapobiegania i zwalczania handlu ludźmi poprzez podejmowanie działań prewencyjnych w państwach pochodzenia ofiar.

7 Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027, s. 3–4, <https://www.gov.pl/web/handel-ludzmi/krajowy-plan-dzialan-przeciwko-handlowi-ludzmi-na-lata-20252027> (dostęp: 28.07.2025).

Część III dotyczy wsparcia i ochrony ofiar, a zaplanowane działania w tym zakresie to: Prowadzenie Krajowego Centrum Interwencyjno-Konsultacyjnego dla Ofiar Handlu Ludźmi, opracowywanie, tłumaczenie na język ofiar i publikacja katalogu uprawnień przysługujących ofiarom handlu ludźmi, analiza przepisów prawnych z zakresu dochodzenia odszkodowania od sprawcy czynu bądź kompensaty od państwa oraz pomoc w powrocie i regeneracji ofiar handlu ludźmi w Polsce.

Część IV działań przedstawionych w Krajowym Planie Działań Przeciwno Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 skupia się na ściganiu przestępstwa handlu ludźmi. Dokument zakłada organizację spotkań przedstawicieli Państwowej Inspekcji Pracy z przedstawicielami Straży Granicznej, kontrolę Państwowej Inspekcji Pracy w zakresie legalności zatrudniania cudzoziemców oraz wzmocnienie jej potencjału w eliminowaniu nielegalnego wykonywania pracy przez cudzoziemców, prace na koncepcją systemu szacowania ryzyka powierzania pracy nielegalnej w wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi komunikacji i wymiany informacji. Organizacja spotkania z polskimi oficerami łącznikowymi oraz akredytowanymi w Polsce w celu wzmocnienia współpracy i wymiany informacji, opracowanie schematu zbierania danych o postępowaniach oraz wyrokach sądowych, jak i przygotowanie wytycznych identyfikujących czynności sprawcze to również czynności mające na celu poprawę skuteczności ścigania przestępstwa handlu ludźmi.

Część V to działania szkoleniowe polegające na organizacji wszelkiego rodzaju warsztatów i specjalistycznych szkoleń dla różnych podmiotów, m.in. funkcjonariuszy Polskiej Straży Granicznej, prokuratorów, kuratorów sądowych, sędziów, pracowników pomocy społecznej i ośrodków interwencji kryzysowej, polskiego personelu konsularnego krajów docelowych polskich ofiar handlu ludźmi identyfikowanych za granicą, operatorów numerów alarmowych oraz pracowników urzędów pracy.

Badania dotyczące problematyki handlu ludźmi to działania określone w *części VI* zapewniające tworzenie analiz ilościowych i jakościowych dotyczących przestępstwa handlu ludźmi, raportów i wkładów do raportów dla KE, Rady Europy oraz innych instytucji międzynarodowych, monitorowanie sytuacji ofiar handlu ludźmi, rozwój współpracy międzynarodowej, analiza problematyki właściwej oceny prawnokarnej przestępstwa związanego z prostytucją w odniesieniu do handlu ludźmi.

Natomiast *część VII* dotyczy zmian legislacyjnych. Krajowy Plan Działań Przeciwno Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 przewiduje rewizję oraz ewentualną nowelizację przepisów z zakresu zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, przeprowadzenie procesu legislacyjnego w kwestii uchwalenia ustawy o przeciwdziałaniu handlowi ludźmi,

implementacja dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1712 zmieniającej dyrektywę 2011/36/UE w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczaniu tego procederu oraz ochrony ofiar oraz analiza zasadności ustanowienia w Polsce Krajowego Sprawozdawcy ds. Handlu Ludźmi⁸.

Wprowadzenie nowego Krajowego Planu Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027 stanowi istotny krok w stronę skuteczniejszej ochrony ofiar oraz walki z handlem ludźmi. Jego efektywna realizacja wymaga stałej współpracy między instytucjami publicznymi, organizacjami pozarządowymi, sektorem prywatnym oraz społeczeństwem obywatelskim. Tylko poprzez wspólne działania możliwe jest skuteczne ograniczenie tego zjawiska i zwiększenie bezpieczeństwa mieszkańców Polski. Nowy Plan Działań świadczy o tym, że Polska konsekwentnie podejmuje wysiłki na rzecz zwalczania procederu handlu ludźmi oraz budowania społeczeństwa wolnego od wyzysku i przymusu⁹.

Raport o działaniach handlu ludźmi

Celem raportu o działaniach handlu ludźmi jest przedstawienie aktualnej sytuacji związanej z problematyką handlu ludźmi w Polsce, przegląd działań, które zostały podjęte oraz wskazanie głównych wyzwań. Niniejszy raport obrazuje działania instytucji państwowych, służb ścigania oraz organizacji pozarządowych w obszarze przeciwdziałania handlowi ludźmi, ochrony ofiar oraz ścigania sprawców. W 2023 roku pojawiły się istotne trudności związane z przeciwdziałaniem handlowi ludźmi na terytorium naszego kraju. Trwający konflikt zbrojny na Ukrainie oraz napięcie na granicy z Białorusią miał wpływ na wzrost migracji. Polska ze względu na swoje położenie geograficzne i wdrażone działania pomocowe nadal jest kluczowym krajem tranzytowym i docelowym dla osób szukających poczucia bezpieczeństwa i lepszych warunków życia. Jednocześnie Polska nadal pozostaje miejscem, z którego pochodzą osoby będące ofiarami handlu ludźmi, trafiające za granicę do pracy przymusowej, żebractwa czy prostytucji. Złożoność tego zjawiska wymaga kompleksowego podejścia i współpracy międzynarodowej. Jak wynika z raportu polskie instytucje zwiększyły działania zapobiegawcze i wykrywcze, nakładając szczególny nacisk na zwalczanie pracy przymusowej poprzez aktywne ściganie sprawców tych czynów oraz organizowanie szeregu kampanii informacyjno-edukacyjnych¹⁰.

W 2023 roku aktywność Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, innych resortów, instytucji państwowych oraz organizacji pozarządowych była w dużym stopniu zdeterminowana skutkami wojny na Ukrainie. W związku z tą sytuacją zostało zrealizowanych wiele inicjatyw adresowanych do różnych

8 Ibidem, s. 17–27.

9 Ibidem.

10 *Handel ludźmi w Polsce. Raport 2023*, s. 2, <https://www.gov.pl/web/handel-ludzmi/handel-ludzmi-w-polsce-raport-2023> (dostęp: 04.07.2025).

grup odbiorczych m.in. uchodźców wojennych z Ukrainy, osób z Ameryki Południowej, jak i obywateli Polski. Szczególna uwaga została poświęcona tym grupom społecznym i zawodowym, które są najbardziej narażone na handel ludźmi, np. młodzież, osoby bezrobotne oraz cudzoziemcy poszukujący zatrudnienia na terytorium Polski. Celem tych działań było zwiększenie świadomości społecznej na temat handlu ludźmi i wskazanie dostępnych źródeł pomocy dla potencjalnych ofiar. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji w okresie od 16 października do 2 listopada 2023 roku przeprowadziło kampanię informacyjno-edukacyjną w internecie, której celem było informowanie społeczeństwa na temat procederu handlu ludźmi, a szczególnie o wykorzystaniu ludzi do pracy przymusowej. Niniejsza kampania została zrealizowana w mediach społecznościowych poprzez emisję 30-sekundowego klipu informacyjnego skierowanego do osób w wieku 16–45 lat pochodzących z Polski, Ukrainy oraz krajów Ameryki Łacińskiej. Jednym z bardzo ważnych projektów w 2023 roku, w której uczestniczyła Straż Graniczna we współpracy z Ambasadą Holandii, Uniwersytetem Wrocławskim, Holenderską Policją oraz Komendą Główną Policji był projekt *Escape room*, który miał na celu edukację społeczeństwa w zakresie możliwości zapobiegania stania się ofiarą handlu ludźmi, wiedzy na temat tego przestępstwa oraz doświadczenia takich samych emocji, co ofiary handlu ludźmi. Ponadto Zespoły Wojewódzkie do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi prowadziły działania prewencyjne w regionach poprzez organizację wydarzeń skierowanych do ogółu społeczeństwa¹¹.

Wyzwanie związane z ograniczeniem zjawiska handlu ludźmi wymaga kompleksowego i wielowymiarowego podejścia. Główne działania powinny skupiać się przede wszystkim na wzmocnieniu prewencji, rozwijaniu systemu identyfikacji ofiar oraz zwiększeniu skuteczności ścigania sprawców.

Organizacje pozarządowe

Organizacje pozarządowe odgrywają niezwykle ważną rolę w profilaktyce i pomocy ofiarom handlu ludźmi. Głównymi organizacjami pozarządowymi zajmującymi się problematyką handlu ludźmi jest Fundacja przeciwko Handlowi Ludźmi i Niewolnictwu La Strada oraz Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę (poprzednio Fundacja Dzieci Niczyje), działająca szczególnie na rzecz procederu handlu dziećmi¹².

Fundacja przeciwko Handlowi Ludźmi i Niewolnictwu La Strada została w Polsce zarejestrowana w 1996 roku. Fundacja jednoczy ze sobą partnerów z Ukrainy, Bułgarii, Białorusi, Macedonii, Mołdawii oraz Bośni i Hercegowiny. Głównymi celami fundacji jest zwalczanie handlu ludźmi, walka z naruszeniem

11 Ibidem, s. 24–25.

12 K. Janoszka, *Dzieci jako ofiary handlu ludźmi*, Szczytno 2013, s. 105.

praw człowieka poprzez niewolnictwo i pracę przymusową, ochrona kobiet przed wykorzystaniem w prostytucji, pomoc ofiarom handlu ludźmi oraz pogłębianie wiedzy na temat zjawiska handlu ludźmi poprzez wywieranie wpływu na media oraz społeczeństwo. Organizacja swoje zadania realizuje poprzez prowadzenie tzw. telefonu zaufania, zapewnianie bezpiecznego miejsca oraz wsparcia psychologiczne, medycznego i prawnego dla zgłaszających się ofiar, opracowywanie i publikowanie materiałów edukacyjnych na temat procederu handlu ludźmi w szkołach, placówkach oświatowych, agencjach towarzyskich oraz urzędach pracy¹³.

Fundacja La Strada stworzyła całodobowe schronisko dla ofiar handlu ludźmi, a jedynym warunkiem przyjęcia jest wyrażenie zgody na proponowane działania i chęć przyjęcia pomocy. Osoba znajdująca się w placówce musi stosować się do z góry określonych reguł w celu zapewnienia bezpieczeństwa osobistego, jak i innym osobom przebywającym w schronisku.

Natomiast Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę jest organizacją pozarządową działającą od 1991 roku. Do jej celów należy ochrona dzieci przed doznawaniem krzywdy oraz udzielanie pomocy psychologicznej, medycznej i prawnej dzieciom krzywdzonym oraz ich rodzicom i opiekunom. Fundacja od 2004 roku również rozpoczęła swoje działania na rzecz dzieci będącymi ofiarami handlu ludźmi i dzieci cudzoziemców przebywających w Polsce bez opieki. Fundacja realizuje swoje działania poprzez prowadzenie rozmów z małoletnimi cudzoziemcami bez opieki ubiegającymi się o status uchodźcy w Polsce w warunkach przyjaznych dla dzieci i w obecności psychologa, uczestnictwo w pracach grupy roboczej działającej w ramach Krajowego Planu Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi, realizację projektów badawczych oraz udzielanie konsultacji dla osób poszukujących wsparcia, jak i dla służb państwowych, m.in. policji, pracowników placówek opiekuńczo-wychowawczych oraz pracowników socjalnych¹⁴.

Podejmując temat organizacji pozarządowych działających na rzecz walki z handlem ludźmi należy wspomnieć o Fundacji ITAKA – Centrum Poszukiwań Ludzi Zaginionych. Jest to organizacja pozarządowa zarejestrowana 22 marca 1999 roku. Zajmuje się ona poszukiwaniem osób zaginionych i oferuje wsparcie osobom zaginionym i ich rodzinom. ITAKA to grupa ludzi, których łączą wspólne wartości: troska o dobro i bezpieczeństwo innych oraz szacunek dla praw człowieka i praw obywatelskich¹⁵.

13 K. Gad, *Zwalczanie handlu ludźmi - polskie uwarunkowania formalno-prawne* [w:] *Společne i prawne aspekty handlu ludźmi*, (red.) I. Malinowska i in., Poznań 2018, s. 151-152.

14 K. Karsznicki, *Ściganie przestępstwa handlu ludźmi w Polsce*, Warszawa 2010, s. 54-55.

15 A. Rosińska, *The role of NGOs in the process of identifying victims of trafficking in human beings by the Border Guard*, [w:] *Filling the gaps in the system of combating human trafficking in Poland - research report*, (red.) Z. Lasocik i in. Warszawa 2015, s. 71.

W 2010 roku Fundacja ITAKA wprowadziła rejestrację spraw, w których okoliczności zaginięcia świadczą o możliwości wystąpienia przestępstwa handlu ludźmi, co przyczyniło się do podania w 2011 roku wiarygodnych danych statystycznych co do osób zaginionych w związku z przestępstwem handlu ludźmi.

Organizacja pozarządowa, której działania obejmują w szczególności dziedzinę prawa jest Stowarzyszenie Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć. Stowarzyszenie prowadzi bezpłatną pomoc prawną dla osób zagrożonych dyskryminacją, przeciwdziała handlowi ludźmi i dzieci poprzez organizowanie kampanii informacyjnych i prewencyjnych oraz udzielanie pomocy prawnej dla ofiar. Centrum angażuje się we współpracę ze służbami, organizując coroczne szkolenia dla funkcjonariuszy z zakresu praw człowieka oraz prawa uchodźczego¹⁶. Należy także mieć na uwadze działalność Stowarzyszenia Po-MOC dla Kobiet i Dzieci im. Marii Niepokalanej. Misją działającego od 1998 r. Stowarzyszenia jest kompleksowa pomoc kobietom w sytuacji kryzysowej poprzez zapewnienie bezpiecznego schronienia, wsparcie w procesie rozwoju osobistego, działania profilaktyczne i edukacyjne w zakresie przemocy, handlu ludźmi i przymuszonej prostytucji. Głównym celem Stowarzyszenia jest pomoc kobietom i ich dzieciom zagrożonym lub dotkniętym przemocą seksualną, fizyczną i psychiczną, ofiarom handlu kobietami oraz ich rodzinom. Stowarzyszenie jest zaangażowane w funkcjonowanie Krajowego Centrum Interwencyjno-Konsultacyjnego, w ramach którego prowadzi w Katowicach schronisko dla pokrzywdzonych kobiet i kobiet z dziećmi.

Współpraca międzynarodowa

Skuteczna walka z handlem ludźmi wymaga w szczególności współpracy na arenie międzynarodowej. Unia Europejska problem handlu ludźmi traktuje priorytetowo¹⁷. Unia Europejska swoje działania przeciwko handlowi ludźmi i dziećmi wykonuje poprzez wydawanie wiążących i niewiążących dla państw członkowskich aktów normatywnych, a także poprzez tworzenie programów za pomocą, których można uzyskać środki finansowe na organizację projektów związanych z tym procederem.

W ramach prac Unii Europejskiej została przyjęta Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/36/UE z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, zastępująca decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW. Zgodnie z art 18 dyrektywy

¹⁶ Ibidem, s. 71.

¹⁷ B. Kleboko, *Handel ludźmi jednym z największych współczesnych zagrożeń dla realizacji idei praw człowieka* [w:] *Międzynarodowa ochrona praw człowieka - współczesne problemy na świecie*, (red.) M. Jabłoński, T. Jurczyk, P. Gutierrez, Wrocław 2015, s. 30-31, https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/69274/PDF/Miedzynarodowa_ochrona_prav_czlowieka.pdf#page=23 (dostęp: 15.07.2025).

„§ 1. Państwa członkowskie podejmują, uwzględniając specyfikę różnych form wyzysku, odpowiednie środki, takie jak działania w dziedzinie edukacji i szkoleń oraz kampanie, w stosownych przypadkach ze zwróceniem szczególnej uwagi na wymiar internetowy, niezbędne do osłabienia i ograniczenia popytu sprzyjającego wszelkim formom wyzysku związanym z handlem ludźmi. § 2. Państwa członkowskie podejmują, uwzględniając aspekt płci i w sposób przyjazny dzieciom, w tym za pośrednictwem internetu, odpowiednie działania, takie jak kampanie informacyjne i uświadamiające, programy badawcze i edukacyjne, w tym promowanie alfabetyzmu cyfrowego i umiejętności cyfrowych, a w stosownych przypadkach we współpracy ze stosownymi organizacjami społeczeństwa obywatelskiego i innymi podmiotami, takimi jak sektor prywatny, w celu podnoszenia świadomości i ograniczenia ryzyka, aby ludzie – a w szczególności dzieci i osoby z niepełnosprawnościami – nie stali się ofiarami handlu ludźmi”¹⁸.

Głównym celem Rady Europy jest rozwój wspólnych i demokratycznych podstaw w Europie, bazując na Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Rada Europy skupia się na ochronie praw człowieka, promocji demokracji i rządów prawa, jak i poszukiwaniu wspólnych rozwiązań dla problemów społecznych, takich jak: rasizm, dyskryminacja, terroryzm, handel ludźmi oraz przemoc wobec dzieci. Najistotniejszym aktem prawnym wydanym w ramach misji Rady Europy jest Konwencja Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi. Dokument ten ma na celu zapobieganie i zwalczanie handlu ludźmi, dążenie do skutecznego ścigania sprawców i rozwijanie współpracy międzynarodowej¹⁹.

Ekstradycja i europejski nakaz aresztowania to również istotne instrumenty w ramach współpracy międzynarodowej dotyczącej handlu ludźmi. Ekstradycja w prawie międzynarodowym oznacza wydanie na podstawie właściwego porozumienia osoby przebywającej na terenie zwierzchnika na rzecz innego, który posiada odpowiednie kompetencje do ścigania i karania tej osoby w związku z popełnieniem przez nią przestępstwa. Kodeks postępowania karnego, a w szczególności przepisy rozdziału 64 i 65 regulują, tzw. ekstradycję czynną – organ państwa polskiego kieruje wnioskiem do państwa obcego o wydanie osoby lub zezwolenie na jej tranzyt przez określone terytorium oraz ekstradycję bierną – organ państwa obcego występuje do Polski o wydanie osoby ściganej lub skazanego. Europejski nakaz aresztowania został wprowadzony 13 czerwca 2002 r. Decyzją ramową Rady Unii Europejskiej 2002/584/WSiSW w sprawie

18 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/36/UE z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, zastępująca decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW, Dz. U. UE. L. 2011.101.1, <https://sip.lex.pl/#/act/68030366/3533700> (dostęp: 15.07.2025).

19 P. Turek, *Zwalczanie niektórych rodzajów przestępczości* [w:] *Prokuratura w standardach prawnych Rady Europy*, Warszawa 2022, <https://sip.lex.pl/#/monograph/369512354/417087/turek-piotr-prokuratura-w-standardach-prawnych-rady-europy?cm=RELATIONS> (dostęp: 15.07.2025).

Europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi. Na podstawie niniejszego dokumentu państwa członkowskie były zobligowane do wprowadzenia zmian w swoim porządku prawnym. Polska w ramach decyzji Rady Unii Europejskiej wprowadziła do kodeksu postępowania karnego dwa rozdziały poświęcone temu zagadnieniu, a mianowicie rozdział 65a Wystąpienie do państwa członkowskiego Unii Europejskiej o przekazanie osoby ściganej na podstawie europejskiego nakazu aresztowania oraz rozdział 65b Wystąpienie państwa członkowskiego Unii Europejskiej o przekazanie osoby ściganej na podstawie europejskiego nakazu aresztowania. Wprowadzenie nowych regulacji wymagało również zmiany Konstytucji RP w tym zakresie.

Na podstawie wydanej Decyzji ramowej Rady 2003/577/WSiSW w sprawie wykonywania w Unii Europejskiej postanowień o zabezpieczeniu mienia i środków dowodowych z dnia 22 lipca 2003 r. Polska znowelizowała kodeks postępowania karnego, wprowadzając kolejne dwa rozdziały dotyczące zatrzymania dowodów i zabezpieczenia mienia za granicą (rozdział 62a).

Wystąpienie do państwa członkowskiego Unii Europejskiej o wykonanie postanowienia o zatrzymaniu dowodów lub mającego na celu zabezpieczenie mienia oraz rozdział 62b Wystąpienie państwa członkowskiego Unii Europejskiej o wykonanie orzeczenia o zatrzymaniu dowodów lub mającego na celu zabezpieczenie mienia. Niniejsze przepisy służą efektywniejszej współpracy międzynarodowej pomiędzy organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości państw członkowskich Unii Europejskiej.

Warto podkreślić, że w 2021 roku Komisja Europejska przedstawiła nową strategię w zakresie zwalczania handlu ludźmi. Dokument ten określa kluczowe priorytety i proponuje konkretne działania, mające na celu skuteczniejszą walkę z handlem ludźmi. Należy podkreślić, że nowa Strategia została zbudowana w oparciu o Dyrektywę UE w sprawie zwalczania handlu ludźmi²⁰, która stanowi trzon prawodawstwa Unii Europejskiej w zakresie zwalczania tego zjawiska.

Główne cele strategii UE w zakresie walki z handlem ludźmi koncentrują się na czterech głównych aspektach, tj.:

1. zmniejszenie czynników popytu, które sprzyjają handlowi ludźmi oraz organizowanie kampanii uświadamiających i prewencyjnych;
2. przerwanie modelu biznesowego sprawców poprzez wzmocnienie transgranicznej i międzynarodowej współpracy organów ścigania. Zaleca się częstsze i szersze wykorzystanie wspólnych zespołów dochodzeniowo-śledczych (JIT) i wspólnych dni działania (JAD – w ramach EMPACT) oraz podejmowanie zdecydowanych działań ze strony wymiaru sprawie-

20 Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/36/UE z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, zastępująca decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW.

dliwości w sprawach karnych (specjalistyczne szkolenia dla funkcjonariuszy organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości). A z uwagi na fakt, że handel ludźmi odbywa się za pośrednictwem platform internetowych, należy prowadzić dialog i zacieśnić współpracę z sektorem prywatnym i branżą cyfrową;

3. wzmocnienie systemu ochrony ofiar (osób pokrzywdzonych przestępstwem), poprzez ułatwienie wczesnej identyfikacji ofiar, służyć temu mają szkolenia specjalistyczne kierowane do funkcjonariuszy policji i straży granicznej, pracowników socjalnych i inspektorów inspekcji pracy;
4. promowanie bliższej współpracy między państwami członkowskimi UE, państwami pochodzenia i tranzytu ofiar oraz organizacjami i agencjami międzynarodowymi²¹.

Zapobieganie handlowi ludźmi wymaga podejścia wielowymiarowego, obejmującego prawo karne, edukację, politykę społeczną oraz współpracę transnarodową. Kluczowe znaczenie ma równowaga pomiędzy represją wobec sprawców a ochroną praw ofiar. Tylko kompleksowe działania mogą przyczynić się do ograniczenia tego zjawiska, które wciąż stanowi jedno z najpoważniejszych wyzwań dla bezpieczeństwa i praw człowieka w XXI wieku.

21 M. Matyjewicz, M. Makarska, J. Jambor, M. Kurowski, K. Galla-Podsiadło, T. Nowak, J. Konecki, W. Jakimko, *Handel ludźmi. Praktyczne aspekty prowadzenia postępowań*, „Prokuratura i Prawo” 2022, numer specjalny, s. 193.

Bibliografia

1. Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 2011.
2. Biezuńska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
3. Bryk J. *Handel ludźmi – zagrożeniem dla bezpieczeństwa transgranicznego Polski* [w:] *Bezpieczeństwo granic Rzeczypospolitej Polskiej*, (red.) A. Konopka, G. Sobolewski, Białystok 2011.
4. Bryk J., *Minors – victims of trafficking* [w:] *Juvenile Proceedings – Today and Tomorrow*, P. Kobes (red.), Hamburg 2015.
5. Bryk J., *Potencjalne ofiary handlu ludźmi w ujęciu kryminologicznym*, „Prawo i Bezpieczeństwo” 2023, nr 1, s. 7–14, <https://doi.org/10.4467/29567610PIB.23.001.18284>.
6. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/36/UE z dnia 5 kwietnia 2011 r. w sprawie zapobiegania handlowi ludźmi i zwalczania tego procederu oraz ochrony ofiar, zastępująca decyzję ramową Rady 2002/629/WSiSW. Dz. U. UE.L.2011.101.1. <https://sip.lex.pl/#/act/68030366/3533700>.
7. Gad K., *Zwalczanie handlu ludźmi – polskie uwarunkowania formalno-prawne* [w:] *Spoleczne i prawne aspekty handlu ludźmi*, (red.) I. Malinowska, H. Marek, D. Myślińska, M. Pinkowicka, Poznań, 2018.
8. Jabłoński M., Jurczyk T., Gutierrez P. (red.), *Międzynarodowa ochrona praw człowieka – współczesne problemy na świecie*, Wrocław 2015.
9. Janoszka K., *Dzieci jako ofiary handlu ludźmi*, Szczytno 2013.
10. Jurewicz J., *Handel ludźmi w polskim prawie karnym i prawie ponadnarodowym*, Łódź 2011.
11. Karsznicki K., *Ściganie przestępstwa handlu ludźmi w Polsce*, Warszawa, 2010.
12. Klebeko B., *Handel ludźmi jednym z największych współczesnych zagrożeń dla realizacji idei praw człowieka* [w:] *Międzynarodowa ochrona praw człowieka – współczesne problemy na świecie*, (red.) M. Jabłoński, T. Jurczyk, P. Gutierrez, Wrocław 2015, s. 30–31.
13. *Krajowy Plan Działań Przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027*, <https://www.gov.pl/web/handel-ludzmi/krajowy-plan-dzialan-przeciwko-handlowi-ludzmi-na-lata-20252027>.
14. La Strada, *Raport o stanie handlu ludźmi w Polsce 2021*, Warszawa 2022.
15. Lisowska K., *Handel ludźmi w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2018.
16. Malinowska I., *Handel ludźmi. Metody działania sprawców*, Poznań 2015.
17. Malinowska I., Szczepański W., *Współdziałanie Policji z wybranymi podmiotami w zwalczaniu handlu ludźmi*, „Zeszyty Naukowe „Obronność”” 2013, nr 1.
18. Matyjewicz M., Makarska, M., Jambor J., Kurowski M., Galla-Podsiadło K., Nowak T., Konecki J., Jakimko W., *Handel ludźmi. Praktyczne aspekty prowadzenia postępowań*, „Prokuratura i Prawo” 2022, numer specjalny.
19. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, *Krajowy Plan Działań przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2022–2024*, Warszawa 2022.
20. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, *Krajowy Plan Działań przeciwko Handlowi Ludźmi na lata 2025–2027*. Warszawa 2025.
21. Namysłowska-Gabrysiak B., *Handel ludźmi w celu wykorzystania seksualnego. Zagadnienia karnoprawne i kryminologiczne*, Warszawa 2018.
22. Nowak A., *Przemyt migrantów a handel ludźmi – analiza porównawcza*, „Studia Prawnicze” 2021, nr 3.

23. Nowak B., *Współczesny handel ludźmi a nowożytny handel niewolnikami* [w:] *Handel ludźmi. Zapobieganie i ściganie*, (red.) Z. Lasocik, Warszawa 2006.
24. *Raport. Handel ludźmi. 2023 rok*, <https://www.gov.pl/web/handel-ludzmi/handel-ludzmi-w-polsce-raport-2023>.
25. Rosińska A., *The role of NGOs in the process of identifying victims of trafficking in human beings by the Border Guard* [w:] *Filling the gaps in the system of combating human trafficking in Poland – research report*, (red.) Z. Lasocik, P. Boćko, S. Buchowska, E. Rekosz-Cebula, A. Rosińska, A. Szmulew-Ziółkowska, Ł. Wieczorek, Warszawa 2015.
26. Turek P., *Zwalczanie niektórych rodzajów przestępczości* [w:] *Prokuratura w standardach prawnych Rady Europy*, <https://sip.lex.pl/#/monograph/369512354/417087/turek-piotr-prokuratura-w-standardach-prawnych-rady-europy?cm=RELATIONS>.
27. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Tekst jednolity. Dz. U. z 2025 r., poz. 383.
28. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Tekst jednolity. Dz. U. z 2025 r., poz. 46.